УДК 930.2 "168" (477)

О. Ніколайчук, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

"ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ" ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КРИМСЬКИХ ПОХОДІВ 1687–1689 РОКІВ

Розглянуто матеріали, вміщені в "Полном собрании законов Российской империи" як джерела з історії Кримських походів 1687–1689 рр. Проаналізовано інформативний потенціал законодавчих актів з вивчення військової та дипломатичної підготовки походів, участі в них українського козацтва, оцінки результатів воєнної кампанії з боку держави.

Ключові слова: укази, Кримські походи, козацтво, татари.

"Полное собрание законов Российской империи" (далі ПСЗ) являє собою величезний комплекс документів, які містять інформацію з найрізноманітніших питань історії України. В ПСЗ широко представлені джерела з військової історії українського народу,зокрема і щодо участі українців у російсько-турецьких війнах XVII-XVIII ст.

Одним з найцікавіших та найдискусійніших епізодів російсько-турецького протистояння XVII-XVIII ст. були Кримські походи 1687 та 1689 рр. Ці походи стали першою спробою Росії перейти в питанні захисту південних регіонів від нападів турецько-татарських військ, від оборонної стратегії до наступальної. В історичній науці до цього часу існують різні погляди на результати та наслідки цієї воєнної кампанії. Тому актуальним є впорядкування та узагальнення матеріалів ПСЗ як одного з важливих джерел з вивчення Кримських походів.

Умови участі Московської держава у військових діях проти Криму були визначені в "Вічному мирі", укладеному між Росією та Польщею 26 квітня-6 травня 1686 р. Цей документ став результатом тривалих переговорів між обома державами і, в значній мірі, торкався питання участі Московської держави у війні з турками та татарами. Адже на 1680-ті рр. значно зросла військова активність Османської імперії, яка робила спроби захопити австрійські та польські землі. Для протидії туркам в 1684 р. була сформована "Священна ліга" – коаліція європейських держав (Австрія, Польща, Мальта та ін.), направлена проти османів. Для досягнення максимальної ефективності в боротьбі з турецькими військами необхідно було залучити Росію, а, відповідно, і Гетьманщину. Тому протягом 3 років (з 1683 по 1686 рр.) тривали дипломатичні переговори між росіянами та поляками, які завершились підписанням "Вічного миру" [1, с. 338-340]. Залучення Росії до війни з турками та татарами було першочерговим завданням під час перемовин, що підтверджує той факт, що з 33 пунктів угоди 6 торкались саме умов входження Московської держави до "Священної ліги" та її участі у військових діях [3, № 1186]. Згідно з 10 пунктом договору Росія зобов'язувалась розірвати укладений з Портою в 1681 р. Бахчисарайський мир. Натомість Московська держава і Річ Посполита утворювали оборонно-наступальний військовий союз, направлений проти Османської імперії та Кримського ханства. Тут також зазначалось про направлення на Запорізьку Січ військових загонів задля перешкоджання переправам татар через Дніпро, а також, що найголовніше, зобов'язання Росії в 1687 р. здійснити похід на Крим. Річ Посполита обіцяла виступити проти турецьких військ та Білгородської орди. Наступний пункт "Вічного миру" торкався питання обопільної допомоги в разі нападу турецько-татарських військ на Київ чи Львів. У цьому ж пункті зазначалось: "А когда даст Господь Бог Их Царскаго Величества войскам вступить в Крым и учинить воинской промысл над Крымским юртом…", тобто перед російсько-українськими військами ставилось завдання увійти безпосередньо на сам Кримський півострів, що свідчить про перехід російської влади до наступальної стратегії у вирішенні питання безпеки південних кордонів [3, № 1186].

Крім того, в тексті угоди окремими пунктами обумовлювалось входження Росії до "Священної ліги" та заборона сепаратних переговорів з турками та татарами.

Перший Кримський похід відбувся 1687 р. Офіційно про початок підготовки походу було оголошено в іменному указі від 3 вересня 1686 р. У документі йшлося про мобілізацію війська для військового походу проти Кримського ханства. Початок військових дій позиціонувався як відповідь на загрозу нападу татар на Гетьманщину, про що, як наголошувалось в указі, повідомляв гетьман І. Самойлович. Водночас, інформації про те, що похід організований унаслідок міжнародного зобов'язання Російської держави, в документі не міститься. Таким чином, влада намагалася продемонструвати справедливий характер майбутньої кампанії, тому цей документ можна розглядати як один із прикладів державної пропаганди [3, № 1205].

Причини вступу Росії у війну також окреслені в іменному указі, виданому в листопаді 1686 р. (в ПСЗ число місяця не вказано) "О приготовлении к походу на Крымских Татар, за нанесеныя от них обиды и разорения в пограничных Российских владениях и за поругание посланников Царских". На відміну від попереднього документу, тут підготовка до походу на Крим обумовлювалась порушеннями з боку кримських татар умов Бахчисарайського миру 1681 р. Насамперед, це стосувалось нападів татар на прикордонні міста Наддніпрянської та Слобідської України. Зокрема, в документі згадується про великі напади татрських загонів на містечка, розташовані поблизу Торських озер (великий центр солеваріння) в 1683-1684 рр. Окремо вказувалось на образи та знущання з російських послів [3, №1205]. Це мало на меті показати, що Росія, виступаючи у похід проти татар, не порушувала умов мирного договору 1681 р., оскільки першими його порушили татари.

Іменний указ від 20 вересня 1686 р. "О сборе денег с дворового числа на жалованье войску" визначав джерела та розподіл фінансового забезпечення армії, що мала виступити в похід на Крим. Тут вказувалась і чисельність військ: двадцять тисяч рейтар і списоносців та сорок тисяч солдатів і стрільців. Кошти мали бути зібрані до 25 грудня 1686 р [3, № 1210].

Особливістю матеріалів уміщених в ПСЗ, є те, що вони містять мало інформації про власне бойові дії. Що стосується першого Кримського походу, то тут ситуація дещо інша. Досить детальні відомості про перебіг першого Кримського походу містяться в іменному указі від 5 вересня 1687 р. Сам документ присвячений нагородженню російських дворян та офіцерів, які брали участь в поході. Незважаючи на це, в указі відзначено і заслуги українців. Зокрема, в документі повідомляється про успішні дії запорозьких козаків на чолі з кошовим отаманом Ф. Лихопоєм, які разом з російськими ратними людьми воєводи Г. Косагова в битві поблизу урочища Каратебень завдали значної шкоди ворогу, не зазнавши жодних втрат. Крім того тут описано інші бої, без

конкретних повідомлень про участь українських козацьких полків, однак враховуючи те, що козаки під час походу завжди діяли спільно з російськими військами, тому і ці повідомлення є важливими для вивчення участі в поході українців [3, № 1258].

Цей документ також є важливим джерелом щодо результатів походу та його оцінки. Насамперед, слід враховувати те, що це був офіційний документ, тому тут міститься не надто об'єктивна оцінка, на що впливав і той факт, що командувачем походу був В. Голіцин, тогочасний фаворит Софії Олексіївни, царівни і регентші при малолітніх царях Петрові та Іванові [5, с. 135]. Через це, реальні результати походу в документі не відображені.

Одним із наслідків походу стало відсторонення від влади та арешт гетьмана І. Самойловича. Причиною стала цілковита, не зважаючи на успіхи в окремих сутичках з татарами, невдача походу на Крим. В основному, це сталось через погану підготовку військ, невдалий вибір дати початку кампанії та підпал татарами степу, що унеможливило просування російсько-українських військ. Вина за невдачу була покладена на І. Самойловича, який насправді перед початком походу попереджав про небезпеку такого перебігу подій. Гетьмана за доносом старшини звинуватили у зраді і змові з татарами та заарештували разом із сім'єю. Замість І. Самойловича на посаду гетьмана обрали генерального осавула І. Мазепу [2, с. 378].

В ПСЗ ці події відображені у низці документів. Зокрема, це царська грамота від 17 липня 1687 р., видана В. Голіцину про відсторонення від гетьманства І. Самойловича та вибір нового гетьмана. В тексті документу чітко не вказується за якими причинами Самойловича відсторонили від влади, лише наголошується на зраді гетьмана [3, № 1252]. Практично та сама інформація наведена і в тексті Коломацьких статей, укладених після затвердження І. Мазепи на гетьманстві [3, № 1254].

Більш детально звинувачення гетьмана прописані у згаданому іменному указі про нагородження учасників походу. В документі наголошувалось на контактах І. Самойловича з татарами, про що у своєму доносі повідомляла козацька старшина: "…что он [І. Самойлович] в нынешнем воинском походе явною своею изменою степи жег и с Ханом Крымским в том обсылку имел…". Цей вираз в документі повторювався, що засвідчує відверте бажання перекласти вину за невдалий похід на гетьмана, який офіційно вважали вдалим, про що свідчить кількість нагороджених російських офіцерів. У цьому ж документі вказується і на справжні причини невдачі походу, хоча на них і не акцентувалась увага. Зокрема, в указі повідомлялось про поспішність при підготовці військ: "…и пришед в указные места, полков своих с их Великих Государей ратными людьми собирались потому ж с великим поспешением…" [3, № 1258].

Враховуючи невдачу першого походу на Крим та зовнішні зобов'зання, Росія почала готуватись до нового походу, який відбувся в 1689 р. Підготовка до нього велась протягом 1688 р., що висвітлено в документах ПСЗ за відповідний період. Зокрема, іменним указом від 31 січня 1688 р. командувачами військ в майбутній кампанії призначались воєводи Р. Неплюєв та Г. Косагов, який ще після закінчення першого Кримського походу разом із загонами російських ратних людей розташовувався на Запорожжі [3, № 1275].

Офіційно про початок походу оголосили в іменному указі від 18 вересня "О изготовлении к походу против Крымскаго Хана, о записке в службу пришедших в возраст детей и родственников, и об отсрочке им во всяких судных делах, и по решенным делам в казенных и частных взысканиях". На відміну від аналогічного документу, виданого перед першим Кримським походом, тут необхідність військового виступу проти татар аргументувалась необхідністю боротьби проти мусульман та звільнення християнського населення. Жодних повідомлень про небезпеку з боку татар конкретно російським чи українським землям в документі не наводиться. Також в указі зазначалось про спільні дії з Австрією, Польщею та Венецією у війні проти Порти та її васалів [3, № 1313].

Підготовка до війни розглядалась і під час укладання Коломацьких статей у липні 1687 р. Окремими положеннями підтверджувалась участь українських козацьких військ у воєнних кампаніях російської армії проти кримських татар. Крім того в документі йшлося про будівництво на р. Самара фортеці, яка стала основною тиловою базою під час другого Кримського походу [1, с.354]. Окремим іменним указом визначались умови збору коштів на фінансування майбутнього походу [3, № 1319].

Окрім власне військової підготовки, проводились і дипломатичні переговори. В ПСЗ міститься грамота, видана валашському господарю Ш. Кантакузину про надання попередньої згоди на прийняття його в підданство російського царя. Цей документ став відповіддю на активні запити молдавських та валашських світських та духовних чинів, які намагались укласти союз з "Священною лігою" та вийти з під влади турецького султана. В грамоті оголошувалось про похід російсько-українських військ на Крим і вказувалось на необхідність залучення до кампанії і військ Кантакузина. Однак через смерть Ш. Кантакузина в 1688 р. союз з Валахією не склався. Крім того, в документі зауважувалось про плани російського командування розпочати похід якнайраніше, щоб дістатись кримських володінь в середині квітня. Це засвідчує про проведену роботу над помилками першого Кримського походу і, відповідно, більш ретельну підготовку [3, № 1324].

Інформація про перебіг походу міститься в двох іменних нагородних указах, що були видані після повернення військ. Перший з них, виданий 19 червня 1689 р., стосувався відзначення та нагородження за похід В. Голіцина. Сам документ не є надто інформативним, в ньому міститься загальний опис походу, хоча його можна використати для вивчення загальної картини другого Кримського походу, зокрема офіційної оцінки результатів кампанії [4, № 1340].

Значно важливішим є іменний указ від 27 липня 1689 р. "О похвальной их службе в Крымском походе, о пожаловании их вотчинамы, поместьями, придачею денежных окладов и разными подарками; о повелении внести в Синодики имена воинов, за веру и отечество положивших свой живот на поле брани, для поминовании в соборных церквях и монастырях и о вознаграждении детей сих убиенных поместными и денежными окладами". Тут Кримський похід 1689 р. описано детальніше, в тому числі згадується і про участь у поході українського козацтва. В документі відзначено бойові навички та відвагу лівобережних козаків у боях з татарами. Так, в указі зазначалось: "И в пути с речки Карачакрака…Гетмана Ивана Степановича регименту Черкассы за речкою Белозеркою людей побили и языков поимали…". Відзначали козаків і за участь у боях біля урочищ Чорна та Зелена Долини, а також за розгром татарських загонів під Києвом. Враховуючи те, що указ був присвячений нагородженню російських військових, то широка увага до участі у поході козацтва свідчить про дійсно значну роль українців у цій військовій кампанії.

Крім того в документах вказано на результати завершення походу та пояснення причин, через які не вдалося досягти основної мети (вторгнення в Крим). Результати походу тут подані досить об'єктивно, як і причини його

невдачі (нестача води, фуражу, спалення степу). Хоча в цілому похід оцінюється як вдалий [4, № 1343].

Зміна в офіційній оцінці походу відображена в іменному указі від 9 вересня 1689 р. про позбавлення князя В. Голіцина боярського титулу та майна, що стало наслідком відсторонення від влади царівни Софії Олексіївни. Однією з причин покарання В. Голіцина зазначено його невдале командування під час другого Кримського походу. В документі повідомляється про те що, князь з військом лише простояв під Перекопом і не вів ніяких реальних військових дій, тоді як на підготовку походу були затрачені великі матеріальні та людські ресурси [4, № 1348].

Таким чином, можна зазначити, що в ПСЗ міститься група документів з історії Кримських походів. Зокрема, матеріали ПСЗ можуть бути використані для вивчення військової та дипломатичної підготовки Російської держави до Кримських походів, участі у походах лівобережного та запорозького козацтва та дослідження результатів і наслідків походів та їх оцінки з боку держави. Впорядкування та більш широке залучення цих джерел дасть можливість краще дослідити історію цих воєнних кампаній.

Список використаних джерел

1. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / В. Заруба. – Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.

2. Панашенко В. Кримські походи 1687 та 1689 / В. В. Панашенко // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2008. – Т.5. – С. 378.

3. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб.: Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. 2 (1676–1688 гг.). – 979 с.

4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб. : Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. 3 (1689–1699 гг.). – 694 с.

5. Станіславський В. Голіцин Василь Васильович / В. В. Станіславський // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2004. – Т.2. – С. 135.

Надійшла до редколегії 07.04.14

О. Николайчук, асп.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

"ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМЕРИИ" КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КРЫМСКИХ ПОХОДОВ 1687–1689 ГОДОВ

Рассматриваются материалы "Полного собрания законов Российской империи" как источник по истории Крымских походов 1687-1689 гг Проанализирован информационный потенциал законодательных актов для изучения истории военной и дипломатической подготовки походов, участия в них украинского казачества, оценки результатов военной кампании со стороны государства.

Ключевые слова: указы, Крымские походы, казачество, татары.

O. Nickolaychuk, Graduate Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"COMPLETE COLLECTION OF LAWS OF RUSSIAN EMPIRE" AS A SOURCE OF THE HISTORY OF THE CRIMEAN CAMPAIGNS 1687–1689

The materials of the collection of laws of Russian empire are examining as a source of the history of the Crimean campaigns 1687-1689. The informative potential of the legislative acts for researching of military and diplomatic preparation for campaigns, participation of the Ukrainian Cossacks and the state assessment of the results of the Crimean campaigns were analyzed in the article.

Key words: edicts, Crimean campaigns, Cossacks, Tatars

УДК 930.1:355.311.97](477.5) "18"

А. Оліянчук, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОСНОВНІ ЕТАПИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОЗАЦЬКИХ ФОРМУВАНЬ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ XIX СТ.

Розглянуто історію дослідження козацтва Лівобережжя України XIX ст., охарактеризовано основні етапи дослідження даної проблеми в українській та зарубіжній історіографії, виділено основні дискусійні моменти і проблеми, що залишились поза увагою істориків.

Ключові слова: козацтво Лівобережжя України, "малоросійські" кінно-козацькі полки, історіографія.

Українська і зарубіжна історіографії упродовж двох століть приділяють велику увагу історії українського козацтва, в тому числі й діяльності козацьких формувань, які продовжували епізодично засновуватись і функціонувати після ліквідації Гетьманщини. За цей час створено значний масив наукової, науково-популярної та навчальної літератури, яка досі не отримала історіографічного осмислення. Між тим, ця проблема залишається актуальною, оскільки, з одного боку, дозволяє простежити нескореність козацької ідеї, безперервність козацьких традицій в українській історії, а з другого, – повніше осягнути закономірності розвитку самої історичної науки, пріоритетне місце в ній козацької проблематики. Мета статті полягає в тому, щоб окреслити періодизацію нагромадження знань з історії козацьких формувань на Лівобережжі України у XIX ст., починаючи з його другої половини і до сьогодення, і підсумувати найважливіші надбання істориків з означеної проблеми.

Систематизація наявних узагальнюючих та монографічних праць, численних статей з історії українського козацтва, включаючи й козацькі формування українського лівобережжя XIX ст., дозволяє виокремити щонайменше три великих історіографічних періоди: дорадянський, радянський та пострадянський. Паралельно розгортались дослідження в українській діаспорі (з 1920-х рр. XX ст.) та зарубіжні студії.

Більшість дослідників дотримуються думки про те, що населення України, насамперед Гетьманщини, не змирилося з ліквідацією козацького полково-сотенного устрою та продовжувало зберігати традиції і жити надією на відродження статусу козацтва. На Лівобережжі не було постійного козацького війська на зразок Бузького, Азовського чи Чорноморського, а створювались тимчасові козацькі формування. На нашу думку, цим можна пояснити недостатню увагу істориків до козацтва Лівобережжя України. Дослідники відштовхуються від даних ревізій, які зафіксували відомості про податне чоловіче населення Російської імперії і проливають світло на козацький рух. За матеріалами VI – IX ревізій першої половини XIX ст. козацтво становило майже півміль-

© Оліянчук А., 2014